

Цим матеріалом продовжуємо опублікування окремих робіт з матеріальної культури, напрацьованих наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (м. Київ) та Етнографічного музею Академії наук (м. Львів) у рамках підготовки «Етнографічного атласу матеріальної культури Української РСР». Через низку суб'єктивних обставин і тогочасних суспільно-політичних реалій ці тексти за тих часів не були опубліковані, а окремі з них були передані на зберігання до Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — АНФРФ ІМФЕ).

Редколегія журналу «Народна творчість та етнологія» не втручається в авторський виклад текстів та у вживану на той час ідеологічно зафарбовану термінологію, оскільки має намір подавати ці тексти як пам'ятки етнографічних студій середини ХХ ст.

ОБРОБКА ЛИКА, ЛОЗИ, РОГОЖІ І СОЛОМИ

І. П. Околот

УДК 746.6/.7

I

Праця побудована на основі літературних джерел, на музейних фондах, в першу чергу на фондах Етн. музею АН УРСР у Львові, а також на збірках районних І. К. музеїв — в Луцьку, в Рівному, в Самборі, в Ужгороді, в Хусті — і на позамузейному матеріалі, здобутому під час наукових відряджень.

Використану літературу — 46 назв — поділити можна на три частини: — 1) література класиків марксизму-ленінізму; 2) сучасна радянська література; 3) дорадянська буржуазна література.

З літератури класиків марксизму-ленінізму використано працю Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», яка стала методологічною основою роботи, і Й. Сталіна «Питання Ленінізму». З «Питань Ленінізму» використано — для чіткого висвітлення різниці між соціально-економічними умовами і побутом робітничого класу дорадянських та радянських часів — доповідь Сталіна від 27 червня 1930 р. «Поліпшення матеріального і культурного становища робітників і селян» і його промову на I Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників з 19 лютого 1933 р.

Зі сучасної радянської літератури використано працю Залкінда І. Б. «Производство изделий из коры, липы и осокори», а передусім праці про сучасне лозовиробництво, включно з його технікою, Іванова, Веркіна і Чернишова. «Корзинщик» Іванова — це короткий (28 стор.) практичний підручник для виробника. Таке ж значення мають інформаційні статті Веркіна І. С. і Чернишова Г. О., уміщені «В заочних курсах кустарно-ремісничої освіти». Цінним вкладом в технічну літературу лозового виробництва є Чернишова «Меблі та інші вироби з лози» (119 стор.). Автор знайомить читача з новими приладами і способами виготовлення виробів в сучасності. З дорадянської буржуазної літератури користано зі загальноетнографічних праць, що стверджують і описують цілий комплекс етнографічних явищ, які заходили в минулому на території теперішніх західних і Закарпатської областей. До тієї літератури належать праці Мошинського і Зеленіна. Досить широко використано монографічну — довідкову — літературу дорадянських часів. Хоч серед цієї літератури нема ні одної роботи, в якій були б вичерпні відомос-

ті відносно промислу плетіння, то все ж таки етнографічні описи поодиноких повітів дають хоч в загальному фрагментарний, але достатній матеріал відносно визначення і уточнення осередків і асортименту домашнього промислу плетених виробів в дорадянських часах на землях сьгоднішніх західних областей УРСР. Не без значення для визначення осередків цього ж промислу на теренах західних областей в минулому є вказівки, вміщ. у вид. «Скоровідз Пшемислово-гандльови 1912 р.» Дані відносно Волинської і Рівенської областей під цим оглядом знаходимо у вид. «Кустарные промыслы въ Волинской Губернии» і в двох працях Оринжини Яніни.

З небагатої спеціальної літератури дорадянських часів по тому питанні використано статті: Ольшевскі Юзеф «Пшемисл домови виробув зе сломи і шувару», вміщ. в журн. «Одроджене», 1910; «Пшемисл сломкарскі і вируб плецьонек капелюшових», вміщ. у вид. «Справоздане з дзялальносці Лігі помоци пшемисловей» за 1910–1911 р. р.; Максимчук І. «Домашній виріб солом'яних капелюхів», вміщ. в журн. «Літопис Бойківщини», 1935, ч. 16. В тому журналі за рік 1937, ч. 9, вміщ. також праця Кобільника В. п. н. «Матеріальна культура села Жукотина», що є цінним вкладом в етнографічну літературу Підкарпаття, Дрогобицької області.

Тут з підкресленням завважити треба, що використання згаданої дорадянської літератури не може бути всестороннім тому, бо дорадянська література майже без винятку стоїть на позиціях буржуазного об'єктивізму і висвітлює етнографічні явища з ідеалістичної точки погляду; в ній цілковито відсутній класовий підхід при описі побуту і умов праці виробників. Тому в процесі роботи використано з цієї літератури тільки фактичний матеріал, передусім матеріал відносно дорадянських осередків промислу і асортименту плетіння, відкидаючи її ідеалістичний підхід.

Найбільше речового матеріалу для опрацювання теми «Обробка лика, лози, рогожі і соломи» достачили фонди Етн. музею АН УРСР

у Львові. Тут збережена численна збірка плетених народних виробів, передусім з лози і соломи. Другим джерелом речового матеріалу для опрацювання теми служили збірки районних історично-краєзнавчих музеїв. Особливо досить багатий матеріал відносно народного промислу плетіння знайдено в музеях Луцька і Рівного.

З матеріалу позамузейного, який здобуто товаришами під час наукових відряджень в терени, найбільшу вартість для опрацювання теми має матеріал, здобутий в Закарпатті (Різні форми притаманних для Закарпаття кошичків) і зарисовки плетених з рогожі настінних килимів біля ліжка в с. Шульганівка, р-н Чортків, що звані «коберцями».

Початки плетіння на землях східних слов'ян сягають дуже далекої старовини. Про плетені постолі з лика є згадка вже в старих хроніках — Добриня говорить до князя Володимира: «Пойдем искать лапотников» (Историческ. монографіи, Петербург, 1881, XIII, ст. 135). Справді, поза цією загальною згадкою, яка відноситься до широких просторів східної Європи, годі знайти виразний слід відносно існування лико-лозо-рогоже чи соломоплетіння в періоді Київської Русі на землях сьгоднішніх зах. обл. УРСР. Можна тільки припускати, що початки обробки лика, лози, рогожі і соломи, а передусім лози, і на тих землях сягають далекої старовини. Що плетіння мусіло бути тут ще в примітивному періоді культури вказують на це: 1) знаки шнуркового плетіння на стінах дуже давних гончарських виробів; 2) плетені дерев'яні споруди, відбиті на глині від часу неоліту через ранню феодальну епоху (Кенігсберська літопись). На це вказувало б і загально відоме явище, що в корисних географічних обставинах, де здавна розвивалося ткацтво, існувало там рівнорядно також плетіння з іншого матеріалу (Неубургер — «Технік дес Альтертумс», стор. 185). А якщо до цих загальних вказівок додати ще це, що на тих землях від давна були корисними основні умови розвитку цього ремесла: була тут достатня кількість виробничого матеріалу на місці, то припущення наші стають ще більш

стійкими. А все ж не перестають вони бути тільки припущеннями. Як про безсумнівний факт говорити можна тільки про це, що ще з першої половини XIX сторіччя в надрічних околицях теперішніх зах. обл. УРСР розвивався домашній промисел плетіння, а передусім лико- і лозоплетіння.

Виробництво плетених виробів, як і інші ділянки народного промислу, органічно пов'язане зі суспільно-економічними умовами життя і побуту народу. Тому проходило воно в своєму історичному розвитку різні етапи. Спершу було воно одним з видів домашніх занять. Виробники працювали вдома для домашнього, власного вжитку. Другий етап розвитку цього промислу характерний тим, що виробники працювали вже справді на збут, але збували свої вироби безпосередно споживачам. Самі продавали їх в-роздріб на сільських базарах, часом способом вимінної торгівлі. Третій етап лико і лозоплетіння — це етап, на котрім посиленій торговельній капіталізм витиснув свою нестерту печать. Населення надрічних околиць — в переважній своїй більшості малоземельні бідняки, що не могли вижити з свого куска землі і змушені були на свій прожиток додатково доробляти лозо-рогожо- і лико-плетінням, — були предметом жорстокого визиску капіталістичних посередників — скупщиків. «Якщо б наші селяни не занимались би оцим ремеслом, то мусіли б борщ хлептати без солі. Тільки з того ремесла і живуть», — пише кореспондент села Грабова Володимир-Волинського р-ну (Кустарные промыслы вь Волинской Губернии, Житомир, 1914, стор. 23). Подібний образ соціально-економічних умов, серед яких жили в тому часі виробники домашніх промислів, в сьгоднішній Дрогобицькій області малює І. Франко в оповіданні «Добрий заробок»: «Та й що за життя наше! Бульба (картопля) та борщ, часом деякі крупитай хлібець, який лучиться (трапиться): житній, то житній, а ячмінний, або вівсяний, то й за це богу дякувати...; що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимося, а нераз то й голодом дебелиємо. От як то бідні халупники!». Не

маючи капіталу на закуплення виробничого матеріалу ані можливості зорганізованя збуту своїх виробів, попадав виробник в залежність в першій мірі від доставника виробничого матеріалу. Бувало, що в Олексинецькій волості (Вол. Губ.) половину своїх виробів віддавав виробник за виробничий матеріал, а у Вишневецькій волості тої ж Губернії віддавав виробник три коші власникові матеріалу, а щойно четвертий залишався його власністю; а і цей четвертий кіш змушений був виробник продати скупщикові по такій ціні, яку цей йому подиктував (Там же).

І гігієнічні умови праці дорадянського виробника-кошикаря були погані. Бо хоч лозоплетіння в прирівнанні з іншими промислами є само собою для здоров'я не шкідливим, то все ж деякі окремі ділянки (етапи) цього виробництва мали в дорадянських часах шкідливий вплив не тільки на організм одного виробника, але й усіх членів його сім'ї. А саме: для надання лозовим прутам в'язкості парили їх дорадянські виробники в натопленій кімнатній печі, від чого в кімнаті витворювалася пара, а разом з нею і неприємний сморід. А що окремих приміщень для цього промислу в дорадянські часи не було, то цілий процес виробництва плетених виробів проходив в спільній тісній, позбавленій всякої вентиляції мешкальній кімнаті виробника. Отже, наслідки шкідливого впливу цього виробництва переносили разом з виробником і всі члени його сім'ї. От картина суспільно-економічних і побутових умов, серед яких жили і працювали виробники лико-лозо і рогожеплетіння в теперішніх зах. обл. УРСР від половини XIX сторіччя.

Найважливішими осередками виробництва плетених виробів на землях теперішніх зах. обл. УРСР в дорадянських часах були оці райони: 1) Яворів Львівської обл. В декількох селах цього району велика кількість мешканців займалася лозо і рогожевиробництвом. В с. Великому Передмісті було 150 виробників, які виплітали з лози кошики і полукішки до возів, а з рогожі — опалки. Розвинений був цей промисел також в селах Наконечнім

і Вільшаниці. Навіть в самому Яворові було понад 30 видатних виробників лозоплетіння (Скоровідз, стор. 567).

І зараз Яворівський р-н займає в зах. обл. УРСР одно з перших місць у промислі плетіння. Лозо- і рогожевиробництво процвітає в тому р-ні майже у всіх селах, в яких розвивалося воно в дорадянських часах. Але найкраще розвивається цей промисел в с. Вільшаниці. Тим промислом займаються зараз в тому селі майже всі мешканці села — приблизно 400 родин.

2) Рудки — Комарне. В повіті Рудки було около 15 сіл, положених понад Дністром та Стряжем, що їх людність займалася домашнім кошикарським промислом. В кошикарстві працювало там понад 600 родин. Річно продукують в тому районі більше як чверть мільона кошів.

І зараз живе там і розвивається промисел плетіння. В с. с. Кліцко, Якимчиці і Катериничі біля Комарна плетуть тепер з рогожі (цей виробничий матеріал називають там «лепіхом») кошички (кобілки), подовгасті кошички з двома вухами т. зв. валізки і т. п. Виробничий матеріал набувають в с. Холопах біля Комарна, в Ходорові і в Миколаєві над Дністром. Працюють одноосібно.

3) Крем'янець. Кошикарський промисел поширений був головно в Крем'янецькому уїзді; ним були охоплені вповні дві волості — Вишнівецька і Олексинецька. В цих волостях плели кошички з лози і рогожі (Кустарные промыслы въ Волинской Губерніи, ст. 21).

4) Володимир-Волинський. «Найбільше хоз'яйств, які займаються лозоплетінням є у Володимир-Волинським уїзді — 979». (Там же).

5) Ровно (Рівне) «В уїзді Ровенським промислом лозоплетіння занятих 752 родини» (там же).

6) Ковель. «В уїзді Ковельським 679 хоз'яйств заняті промислом лозоплетіння. ... Число хоз'яйств, які заняті були в 6. Волинській Губернії лозовиробництвом було — 4340. Деякі з них виробляють тільки для своїх власних потреб, а інші на продаж — для збуту. Але виділити виробників, які працюють тільки

“для себе” в окрему групу за нестачею даних — не можна.» (там же).

7) Округа Хуст (Закарпаття). В Закарпатській області важнішим центром лозовиробництва було в окрузі Хуст с. Іза. «В Ізі плетуть прегарні кошички. Зі своїм товаром ходять мешканці Ізи в далекі краї.» (А. М. — Історія деревни Изы, ст. 372).

Крім цих найважливіших осередків промислу лозоплетіння дорадянських часів в зах. обл. УРСР досить важними були ще такі райони, як Галич і Самбір над Дністром, Кам'янобузьк і Сокаль над Бугом, Тереховля і Чортків над Серетом, Снятин над Прутом і Сторожинець в Чернівецькій області.

В Чернівецькій обл. промисел лозоплетіння починає в радянських часах поширюватись і поза Сторожинецький р-н. Зараз цехи лозоплетіння мають слідуєчі райпромкомбінати тієї області: Сторожинецький, Хотинецький, Новосельський, Садогірський, Вашківський і Вижицький. В системі Облпромади лозоплетінням займаються артілі: «Побіда» в с. Вашківці Вашківського р-ну і «Большевик» в Чернівцях. Асортимент лоз. виробів — господарські коші, мебелі — столи, стільці, дитяча мебелі, рогіжки і валізки. Натомість в с. Лужани, р-ну Кіцмань, де колись розвивався промисел лозоплетіння, де була кошикарська майстерня, сьогодні промисел цей обмежений там тільки до двох виробників: брати Удовійчуки, Іван і Микола, працюють там тепер надомно і виплітають округлі кошички з двома вухами і подовгасті кошички з одним вухом і вічком. А в м. Кути, р-ну Косів, Станіславської обл. почав працювати в радянських часах кошикарський цех райпромкомбінату. Виробляють там ліжка, столики, колиски, крісла, валізки, етажерки, базарні кошички, умивальки і великі коші, т. зв. куфри. Виробничий матеріал є на місці. Лоза росте на лугах Черемоша між Кутами, а селом Топільниками. Видатнішими виробниками цеху це — Клим'юк Теодор Ілліч і Самборський Йосиф.

Крім цих незначних відхилень, в загальному колишні осередки промислу плетених výro-

бів залишилися і на сьогодні центрами цього виробництва. Райони Яворів і Кам'яно-Бузьк Львівської обл., Рудки, Комарне і Самбір Дрогобицької обл., Галич і Снятин Станіславської обл., Крем'янець Тернопільської обл., Володимир-Волинський і Ковель Волинської обл., Рівне і Острог Рівенської обл., Округа Хуст в Закарпатті — і сьогодні є найважливішими осередками лозовиробництва в зах. обл. УРСР. І сьогодні осередки лико- і рогожеплетіння покриваються в загальному з дорадянськими осередками. Решетарський промисел є найбільше розвинений в місцевостях Яворівського району Львівської обл. і в декількох пунктах Тернопільської обл. А крім давніх пунктів того промислу виробляють решета сьогодні ще переселенці с. Холопи біля Комарна Дрогобицької обл. В північних районах Волинської і Рівенської обл. ще й сьогодні продовжують виробляти личаки. З рогожі і далі виробляють тепер кобілки в дорадянських пунктах розвитку цього промислу — в районах Бережани, Зборів, Копичинці, Крем'янець, Підгайці, Терехівля і Чортків Тернопільської обл. А в одному з найважливіших осередків рогожного виробництва дорадянських часів — в с. Вільшаниця Яворівського р-ну Львівської обл. — зорганізовано першу артіль рогожного виробництва в зах. обл. УРСР. Крім рогожних виробів продукує артіль і вироби з лози — крісла, дитячі ліжка, колиски тощо. Вправді розвиток артілі ім. Івана Франка — так саме була названа артіль рогожного виробництва у Вільшаниці, основана в грудні 1939 р., — був у 1941 р. насильно перерваний німецьким нападом. Але по викиненні німців з території зах. обл. зруйнована війною артіль відживає. Спалені артільні приміщення у відбудові, яка закінчиться має остаточно в 1950 р. І хоч до цього часу виробники артілі працюють по своїх домах, «надомно», вже й зараз їхня праця зорганізована на артільних основах, — 25 артільних виробників спільно заготовляють виробничий матеріал і спільно свої вироби збувають, а заробіток розподілюють згідно з виробленою продукцією. Найвидатніші артільні

виробники це — Леньо Микола, Курчак Іван і Павлисько Данько. З одноосібних виробників с. Вільшаниця відзначаються своїми виробами Гаращук Микола і Павлисько Іван.

Артіль ім. Ів. Франка у Вільшаниці — це перші паростки нової соціалістичної організації домашнього промислу зах. обл. УРСР, паростки нового соціалістичного побуту виробників рогожоплетіння. Це першочин в зах. областях УРСР поступального росту усуспільненого сектора в області домашнього промислу. А при рості усуспільненого сектора в домашньому промислі частина народного доходу, яка йшла досі для наживи експлуаторських класів, залишається в самому виробництві і причиноється до поліпшення матеріального і культурного становища робітників-виробників. Іншими словами, при старому ладі виробники працювали поодиночі, працювали старими дідівськими способами та старими знаряддями праці, працювали на спекулянтів-скупщиків, працювали, живучи впроголодь і збагачуючи інших. При новому ладі виробники плетіння працюють спільно, артільно, працюють на себе, на свою артіль, щоб день-у-день поліпшувати своє матеріальне і культурне становище.

Пункти виробництва народних солом'яних виробів, а в першу чергу пункти виробів солом'яних капелюхів, були в дорадянських часах децю густіші в зах. обл., чим зараз. В радянських часах з підвищенням побутового рівня народних мас ослаб попит на солом'яні вироби. Але ще й зараз існує цей домашній промисел в деяких р-нах Зах. обл. УРСР. Ще й зараз виробляють селяни цих областей для власного вжитку плетінки (<...> солом'янні або «бодні») для переховування поживи, головно збіжжя, солом'яні мати, якими оббивають на зиму двері тваринних приміщень, а навіть, буває, і двері свого мешкання, для охорони перед стужею, кошочки для випікання хліба, а передусім капелюхи. Найчастіше стрінати можна зараз тут солом'яні вироби в Тернопільській обл. і то в слідуючих р-нах: Бережани, Бучач, Зборів, Копичинці, Підгайці, Терехівля і Тернопіль.

II

Виробничий матеріал лико видобувають з внутрішньої луб'яної верстви липової кори. Найбільше пригодною для здобування лика — це груболіста липа у віці 35–55 літ. Лико заготовляють в періоді руху соків. На зрубаним і очищеном від суків дереві зарізають колові надрізи до деревини. Надрублену кору відділяють від деревини при допомозі ножа або дерев'яного колика, загостреного з одної сторони. Колик вставляють в зарубку між кору, а деревину, і проводять ним вздовж гону дерева до другої зарубки. Наслідком цього кора розривається, після чого легко знімають її з дерева при допомозі дерев'яної лопаточки.

В періоді повного руху соків часто здирають лико — кору — руками, без допомозі ножа чи лопаточки.

Здерте лико — кору — вимочують через півтора до трьох місяців у відповідно устроєних водойомах, звичайно в короткому часі по його лісозаготовці. По вимоченні, кору очищують з паздир'я і віддирають від неї (від її внутрішньої сторони) ликові ленти. Віддерті ленти просушують спершу на відкритому повітрі, а опісля сортують і переховують в провісних місцях до часу виробничого процесу.

Матеріал лозовиробництва росте на надрічних просторах зах. обл. УРСР. Породи лози, що ростуть в зах. обл., бувають у вигляді дерев і кущів. Найбільш придатною до плетіння є лоза кущової породи, яка росте дико та яку кошикарі зах. обл. в більшості у своєму виробництві використовують.

Для виготовлення плетених виробів з лози заготовляють найперше виробничий матеріал. Лозовий матеріал заготовляють в періоді руху соків (весною і літом) або восени і зимою. Лозу зрізають звичайно садовим ножем. В с. Городище Самбірського р-ну Дрогобицької обл. стинають лозу серповато закривленим ножем. Зрізане пруття очищують від листя і віток та сортують. Сортують його передусім по довжині і товщині. Для білого лозоплетіння лозовий прут ошкурюють (облущують з лика).

З лозового прута, зрізаного під час обігу соків (весною), лико облущують безпосередно після зрізки. Пруття, зрізане в осінньо-зимовому періоді, піддають окремій обробці. При цім вживають різних способів, але найперше вживають способу мочення. Для мочення лозового пруття вибирають водойоми (збірники води) з чистою водою, з піщаним або камінним дном. Пруття, пов'язане у в'язки, погружають докорінними кінцями у воду так, щоб рівень води не був вищий понад 15 см. Мочення переводять звичайно в теплій порі (квітень — травень). Триває воно 8–10 днів. Уживають ще цілий ряд інших способів підготовки зрізаної зимою лози до ошкурювання. Найчастіше уживані оці: 1) в'язки лози після зрізки ставлять в теплі льохи (півниці) у вогкий пісок і часто підливають пісок горячою водою. Така підготовка триває 4–5 тижнів. Цей спосіб уживаний тоді, коли кількість лози мала. 2) В'язки лози осінньої заготовки ставлять зрізами на землю на рівному і відкритому місці і залишають їх під снігом до весни. Весною починається в них рух соків, і їх можна легко ошкурювати. 3) В будь-якому приміщенні, яке може бути нагріте, або в спеціально побудованій парні, ставлять в більший посуд в'язки лози; наливають в нього стільки води, щоб затопити спідні кінці пруття на 7 см. Залежно від температури приміщення, а також від пори року, через 1–2 тижні лозове пруття буває готове до ошкурювання. 4) У більших підприємствах вживають при підготовці лози до ошкурювання окропу. При цьому вживають досить великих казанів. Їх становлять в будь-якому приміщенні і розкладають під ними огонь. В казани кладуть лоз. пруття і варять його в гарячій воді протягом 3–4 годин. Внаслідок цього лико відстає від деревини і його легко ошкурювати. Є ще один спосіб підготовки лози до ошкурювання — це пропарка. А що цей спосіб уживаний майже виключно у більших підприємствах лозоплетіння, що вимагає він окремого приміщення і досить великих витрат, то про нього, як менш етнографічний, говорити тут ширше не потрібно.

Ошкурювання лози проводять вручну або на спеціальних станках. Для ручного ошкурювання уживають знаряддя, званого щипцями. Щипці бувають дерев'яні і сталеві. Частіше вживані щипці сталеві. Є вони виготовлені з грубого сталевого дроту, загненого у форму вилок. В нищій округлій частині прикріплена основа — дві сталеві пластинки. Ошкурювання лози при допомозі щипців проводять так: одною рукою держить робітник рамена щипців, а другою — перетягає через круглий її отвір прут. При стисненні рамен щипців діаметр круглого їх отвору зменшується настільки, що з прута при просуванні його через отвір злущується лико. Ширину отвору рамок щипців регулює робітник відповідно до товщини прута.

Крім цього способу, найчастіше уживаного поодинокими виробниками, в більших підприємствах — кошикарнях — вживають складне знаряддя — барабанний станок, який уважати треба вже частиною фабричного устаткування.

Ошкурене пруття просушують. Продовж 2—3 днів просихає воно при соняшній погоді, розстелене тонкою верствою на високих підкладах. Цей природний спосіб просушки є найчастіше уживаний. Є ще й штучні способи, які проводять в спеціально улажених сушарнях. Найчастіше уживають ось такого способу штучної просушки: кімнату нагрівають піччю до 45 степенів. В ній розкладають на відповідних підставках тонкою верствою пруття до просушки. Така штучна просушка триває 2—3 дні.

Є і штучні сушарні, нагрівані кальориферами, яких час просушки триває всього 7—8 год., але вони належать вже до ряду вищих технічних промислових заходів.

Поруч з цілим лозовим прутом уживають в лозоплетінні також колоту лозу. На грубі виробу розколюють лозу, не здираючи з неї лика. Але в більшості до колення беруть лозу вже очищену від лика.

На дві частини розколюють лозу за допомогою звичайного шевського ножа. На три або чотири частини колють лозу т. зв. «щепалом». Щепало довге на 7 см, виконане з бу-

кового дерева, кістки або міді. Розколювання практично переводять так: лоз. прут беруть в ліву руку, а правою протягають щепало від горішньої частини через цілу довжину прута. Колоту лозу використовують на виробництво або пускають її ще в дальшу обробку. Дальша обробка колотої лози має на цілі виробництво лозових шин. «Шина» — це частина розколотого поздовж на трое або четверо прута. Шини заготовляють, здимаючи з колотої лози сердцевину та рештки м'якої деревини, аж поки не залишиться тонка лозина з блискучою поверхнею. Шини виготовляють за допомогою струга.

Виробничим матеріалом рогожних плетених виробів — це болотна рослина, що часто росте в зах. обл. УРСР на заливних ріках і озерами теренах. Заготовку цього виробничого матеріалу переводять восени. У вересні — жовтні витинають рогожу, а відтак просушують її. Витинку переводять двома способами — бродять по болоті і витинають її звичайним ножом або, частіше, тнуть рогожу з човна серпом, прикріпленим до довгої жердки.

Матеріалом соломяного виробництва — це пшенична, житна, рідше ячмінна солома. Здобування і заготовка цього матеріалу проста. В липні, коли пшениця починає дозрівати, стинають хлопці стебла (стрілки) пшениці і плетуть з них пліть (плетянку). При плетінні звогчують солому водою або слиною. Подібно здобувають і заготовляють в підгірських околицях матеріал житний. «Якщо жито зачинає дозрівати, солома ще м'яка і податна, тоді “щипають” “стибиля”, т. є вибирають руками гарні стебла і відтинають їх вище першого сучка. Вдома обтинають колоски, а самі стебла залишають. З такої соломи плетуть, або зараз літом, а частіше зимою, коли є більше часу. До зими солома висихає і стає круха. Щоб її зм'якчити, перепускають через кожне стебло слину» (Кубільник В. — М. К. с. Ж., стор. 99).

В техніці ликоплетіння один спосіб плетіння уживають при виробі личаків, другий — при виробі мат і рогіжок, а ще інший при вироб-

нитві кошиків. При виробі кошиків з лика найчастіше уживаний в північних районах Волинської і Рівенської областей т. зв. сітковий спосіб плетіння. Сіткова техніка при виробі пасів і кошиків з лика поширена також в інших зах. обл. і на Закарпатті.

При виплітуванні мат з лика уживають ткацький варстат. На ньому виплітають мати звичайно способом тасьмово-хрестиковим. Окремою технікою є техніка виробів личаків. У своїй основі є вона також тасьмово-хрестиковою.

Крім личаків, рогожок, мат і кошиків виготовляють з ликових лент ще решета. Техніка виробництва решіт ось така: полотнища для решіт плетуть на дошці, до якої прикріплюють личкові, стругані на машині, ленти на віддалі 0,5 см одну від одної. По так укріпленій основі плетуть полотнище серцевинними ликовими лентами, так, щоб залишалися віконця розміром пів см в квадраті. По краях готове полотнище закріплюють тонкою шиною, прихвачуючи одночасно шини основи та підткання.

Лозоплетіння в основному переводять руками, тому і знаряддя виробництва не складне. В багатьох випадках інвентар знаряддя кошикаря складається тільки з *ножа, сокири, шила і ізера*. Крім цих кінцевих в лозовиробництві струментів уживають лозовиробники ще цілий ряд інших приладів. До важніших з них належать садові ножиці. Особливо важко обійтись без них при виробництві мебелі і багажових кошиків. Важним струментом в лозовиробництві — це *жамка*. Обручовим її вирізом рівняють пруття, рівнокутним — надламують підстрілки для стільців тощо.

До потрібних, часто необхідних в лозовиробництві приладів причислити треба ще обценьки різного виду, столярську пилку, циркуль, рівнокутник і коловорот.

В техніці лозового виробництва застосовують різні види (способи) плетіння. До найбільше поширених видів лозовиробництва в зах. обл. УРСР належить, вже при ликовиробництві згаданий, вид хрестиковий. Полягає він на тім, що прутти переплітаються

як нитки в тканині, під прямим кутом. Якщо основу творять грубі прутти або кілки, то називають її «реберковою». Цим саме хрестиковим способом на реберковій (ребровій) основі виплітають в зах. обл. дуже багато плотів, ліс, кошів і менших кошиків. Ним плетена також більшість рибальських кошів. Крім цього, в зах. обл. УРСР найчастіше уживаного в лозовиробництві способу, можна зустріти тут ще і інші види плетіння. До них належить в першій мірі плетіння в дві лозини (вірівочка). Для цього беруть довгу лозину, перегинають її на двоє, кладуть на основний стояк ліворуч і плетуть в такий спосіб, що одну лозину загинають в один бік стояка, а другу — навпаки. При такому плетінні лозини лягають одна на другу навхрест. При виробництві кошиків часто декілька рядків проплітають спочатку в дві лозини, а далі плетуть звичайним одинарним способом. Цей спосіб вживаний, отже, для зміцнення плетіння.

До рідше вживаних в зах. обл. УРСР видів належить плетіння товстим рядком і плетіння шахматне. Товстий рядок влітають до кошикарських виробів для підвищення витривалості подорожних і багажних кошиків. Інтересний — хоч дуже рідко тут уживаний — шахматний спосіб плетіння. Його уживають при плетінні кошиків з пруття різного кольору. Виплетені тією технікою вироби одержують у результаті рисунок з розложених в шаховому порядку різнобарвних квадратиків.

Кінцевими операціями лозоплетіння являються вибілка, закрашення і лікерування. Обілюють тільки ошкурене лозове пруття, а частіше — виплетені з них вироби. Вибілку проводять різними способами, найчастіше при помочі сірки. Вибілку сіркою проводять звичайно в малім щільно закритім приміщенні. Матеріали, призначені до вибілки, звогчують і уставляють в приміщенні на незначнім підвищенні від помосту. Опісля запалюють в металічній посудині палочки сірки (кількість сірки обчислюють приблизно 30 гр на один м куб. приміщення). Коли сірка розгориться, двері закривають, а всі щілини в стінах приміщен-

ня замазують глиною або затикають папером. Час вибілки триває 4–6 год.

В таких же приміщенні проводять також вибілювання сірчаною кислотою. Предмети призначені до вибілки розвішують в приміщенні, а пізніше наповнюють посудину сильною сірчаною кислотою і залишають її відкритою. Предмети залишають в приміщенні 1–2 доби. Там, де не мають відповідних приміщень, переводять вибілювання в щільно замкнених ящиках. Для закрашування матеріалів і готових виробів уживають звичайно водні краски (акварелі).

Техніка рогожного виробництва і види плетіння виробів з рогожі в загальному є подібні до техніки і видів лозоплетіння. Тільки в рогожному виробництві часто виступає вид «кісочка», який рідко зустрінути можна у лозовиробництві. Мати з рогожі плетуть, звичайно, хрестиковим способом. Таким же способом, з додатком інших видів як вірвочка, товстий рядок і ін., плетуть з рогожі кошики («кобілки»). (В Комарнянщині цей вид плетіння називають «звичайним»). При виробництві кошиків з рогожі вживають в північних районах Волинської і Ровенської областей дерев'яний станок. Окремі станки вживані при виробництві мат з рогожі.

Техніка плетіння зі соломи відбувається звичайно руками. Буває кілька видів, кілька способів плетіння. При виробі капелюхів найчастіше виступають оці: 1) «Кісочка» — 4–8 стрілки (стебла) переплітають подібно як плететься кіску дівчини. Зовнішні стебла влітають в середину з одної сторони зверху, з другої знизу і переплітають їх. У результаті виходить досить широка лента, т. зв. «рівна стрічка». 2) Другий вид солом'яного плетіння — це т. зв. «вчетверо», «в зубці». Кладуть на себе скісно на-вхрест два стебла. Спідним стеблом плетуть праву сторону верхом, а верхню плетуть на зустріч першому низом (долиною); два стебла в середині переплітають між собою взаємно. Коли оба стебла переплетуться, облітають коло них інші стебла — раз з одної сторони коло першого, другий раз зі

сторони другої коло стебла другого. Ці подвійні заломлення стебел творять зубчики. У результаті виходить вузька, але міцна зубчата стрічка.

В селі Жукотині, р-н Турка, Дрогобицької обл. плетуть кресані на «сім стебел». Зі соломи виплітають не тільки капелюхи, але й інші сорти виробів. Між іншим з тонких солом'яних валочків, пов'язаних і перешитих між собою спіралью ликовими лентами, виробляють на Волині коші різної величини і форми. Це окремий рід т. зв. «спіральної техніки». Замість ликових лент вживають часом до спірального пов'язування солом'яних валочків жмутки соломи. Цим способом виробляють великі плетінки на зсип збіжжя — «солом'яники» або «бодні». (Етн. музей АН УРСР, Львів, Ч. інвент. 41019). Подібною технікою виробляють солом'яні мати, кошички до випікання хліба і солом'яні вулики.

Ликовиробництво виступає головно в районах господарсько відсталих, в районах, в котрих життя населення під тиском невідрадних економічних умов розвивається на доволі низьким матеріально-побутовім рівні.

Асортимент виробів з лика не дуже різномірний. Найчастіше уживали і уживають лика до виробу личаків, решіт, рогіжок і мат. Досить часто плели і плетуть ще й сьогодні з нього малі кошики. Але і поза плетінням лико має широке застосування: ликом шиють коробки з кори, в'яжуть мітли, пов'язують мішечки при вибиванні олії, уживають його в соломовиробництві при спіральній техніці і т. п.

Асортимент плетених виробів з других матеріалів, а передусім з лози, більше різномірний і ширший.

Якщо б провести розподіл плетених виробів зах. областей за ознакою вжитковості, то поділити їх можна на вироби господарського вжитку, вироби житлового обладнання, вироби рибальські і вироби деяких частин одягу — взуття і головні убори.

Але цей розподіл несталій. Він залежний від форм життя. Зі зміною форм життя змінюються і вимоги на предмети побутового ото-

чення. Отже, зі сучасними соціалістичними формами життя росте і матеріальний добробут населення, змінюються і його культурні вимоги. У результаті цього процесу деякі асортименти плетених виробів виказують і сьогодні, в соціалістичному побуті, свою живучість; інші втрачають в нових умовах щораз більше своє вжиткове призначення.

З виробів господарського вжитку найбільшу живучість в сьогоднішніх соціалістичних умовах виявляють господарські кошики: і сьогодні широко вживані вони в господарських артілях до різних потреб. Живучість свою виявляють подорожні чемодани і риболовні коші. Це саме сказати можна і про інші різновидні більші і менші кошички — папірниці (кошички на папір), овочеві коші, коші яринні і т. п. В нових соціалістичних умовах виправдують своє існування вжитковістю також рогіжки (витирачки), мати і солом'яні плетінки до переховування збіжжя, солом'яні туфлі (пантофлі). А тратять на вартості і відмирають в нових формах побуту такі плетені вироби, як личані решета (заступлені тепер дротяними решетами і справними млинками), плетені плоті, цей замітний складовий елемент дорадянських сіл в зах. областях УРСР; зникають плоті, які відділювали, відмежовували в капіталістичному періоді кожний клаптик присадибної власності; зникають вони як непотрібна тепер господарська споруда. Відмирають в нових умовах плетені частини одягу — личаки і солом'яні капелюхи — крисані. Місце личаків чимраз частіше займає шкіряне взуття, а солом'яні крисані витиснені тепер в більшості головним убором, що зроблений з більш тривкого матеріалу і виготовлений в практичнішій формі. Під впливом кращих сьогоднішніх побутово-економічних умов уступають своє місце рогожні «коберці» виробам з тканини — «коберці», які в дорадянському часі служили в Чортківському районі в хатах бідняків і середняків як стінні килими — диваники.

Натомість чимраз більший попит мають тепер плетені вироби хатнього обладнання — плетені столи, стільці — крісла, діточі столики

і крісла, табoretки, гойдалки, кабінетні і курортні крісла, підставки для квітів, настільні кошички і т. п.

Наприкінці підкреслити треба, що розвиток соціалістичної індустрії наших часів родить новий асортимент плетених виробів — різноформні коші для упаковки індустріального виробництва.

Тут слід згадати ще про плетені вироби, які виступають в зах. областях УРСР в окремих полосах, як тільки їм притаманна етнографічна закреска. До них в першу чергу причислити можна «кошниці». Є це плетені з лози невеличкі будиночки для переховування кукурудзи. Характерні вони тільки для Чернівецької і Станіславської областей та південної частини області Тернопільської (Фото <...>). Для Закарпаття характерні деякі типи кошичків як 1) опалка на картоплю форми овальної; 2) кошичок, званий «фума»; 3) кошичок, зв. «сотвор» або «шашка», — подовгастий, плетений з ошкуреної лози, з двома ручками по боках, розмальований різними барвами; 4) кошичок, зв. «кошелік», колірований на червоно, фіолетно, зелено. Має він свого роду культове значення — уживаний виключно до приносу свяченого на великдень.

Розвиток народного промислу плетіння в зах. областях не проходив відокремлено, але, як вказують спільні прийоми техніки і види асортименту, формувався він на цих самих основах на яких формувався промисел плетіння в східних областях України, в Білорусії і Росії. Всюди на землях трьох слов'янських східних народів виступають подібне знаряддя виробництва, подібні технічні прийоми і дуже подібний асортимент (Пор. Решетніков). А асортимент даного виробництва диктований завжди кожночасними побутовими, господарськими і культурними потребами.

III

На основі розгляду історичних умов, серед яких розвивався в зах. областях УРСР промисел плетіння, на основі пізнання суспільно-економічних та побутових умов виробників

цього промислу можна ствердити слідує:

- 1) В дорадянських часах промисел плетіння обмежувався головню до виробу кошів. Кошикарство служило підсобним заняттям малоземельних селян в надрічних околицях. Існувало воно, отже, як домашній — одноосібний або сімейний — промисел.
- 2) Соціально-економічні умови виробників плетіння — як зрештою усіх інших працівників домашнього промислу — були жалюгідні. Недостача готівки на закуплення виробничого матеріалу і відсутність організованого збуту готових виробів спричинювали цілковиту економічну залежність виробників від капіталістів-експлуататорів — доставців виробничого матеріалу і скупщиків готових виробів. З бігом часу заробітки виробників не вистачали навіть на скромний прожиток. В наслідок цього цей промисел став тут помітно занепадати.
- 3) З ментом возз'єднання земель теперішніх зах. областей зі своїм материком починають в основному змінюватись тут соціально-економічні умови виробників-ремісників промислу плетіння, а передусім виробників найбільше поширеного в зах. областях УРСР лозовиробництва. Шляхом загально унормованого користування сировиною виробництва знищено останки експлуатації ремісників доставцями виробничого матеріалу. А зорганізований збут готових виробів усунув з життя виробників посередника — скупщика їх готової праці. Вже сама ліквідація одних двох зроджених і вирощених капіталізмом експлуататорів виробника підвищила його заробітки. Але це не одинока зміна, яку принесли з собою нові часи. В системі соціалістичного господарства відмирає зараз одноосібне виробництво як виробництво плетених предметів масового широкого вжитку; його місце займає артільна організація виробництва, яка зі своєю підвищеною технікою спосібна, з одної сторони, покривати зростаюче запотребування широких мас на плетені вироби, а з другої, — створити вона може, і справді створює, для виробників плетіння корисні соціально-економічні умови праці і культурні побутові умови життя.
- 4) Для виробництва плетених виробів, а зокрема для

лозовиробництва зах. областей УРСР, в умовах радянської економіки і соціалістичного устрою відкриваються широкі перспективи розвитку. Наявність великої кількості місцевої лозової сировини і інтенсифікація колгоспного господарства в колгоспах надрічних районів в напрямі якнайбільшого господарського використання розлогіх природних лозняків, що стали тепер власністю цих колгоспів, створюють головну передумову для розвитку і поширення лозовиробництва. Другою передумовою корисного розвитку цього промислу в зах. областях УРСР в майбутньому — це усупільнення сільського господарства. В усупільненому господарстві годі буде обійтись без великої кількості відповідних матеріалів для опаккування. Серед них не останнє місце займуть плетені вироби. Велику потребу у виробках із лози відчуватимуть також кооперативні та державні торговельні організації. А бурхливі темпи соціалістичної індустріалізації нашої країни безсумнівно впливатимуть на зріст попиту на плетені різномірні коші для опаківки індустріальних товарів. Особливо ж багато плетених виробів потребувати будуть — і зараз вже потребують — наші лікувальні заклади — санаторії, будинки відпочинку, дитячі заклади і т. п.

По знищенні витворених капіталізмом гальмуючих лозовиробництво чинників, по усуненні експлуатації виробників доставцями виробничого матеріалу і скупщиками готових виробів, по технічних поліпшенні у виробництві підвищиться і якість плетених виробів, що безумовно вплине ще більше на зріст попиту на них. А постанови РНК СРСР від 22 серпня 1945 р. та Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У № 1658 від 5 жовтня 1945 р. «Про заходи по збільшенню виробництва товарів широкого вжитку і продовольчих товарів підприємствами місцевої промисловості, промислової кооперації та кооперації інвалідів УРСР» створюють необхідні основи для найкращих перспектив розвитку виробництва плетених виробів, а зокрема лозовиробництва в західних областях УРСР.

Архівні матеріали

Словник народних назв

Барабанний станок	кошикарське знаряддя, вживане до ошкурювання лози.
Бодня	велика солом'яна плетінка на зсип збіжжя.
Витирачка	солом'яна прямокутна мата перед порогом мешкання, служить до витирання обuvi перед входом до мешкання.
Віровочка (вірйовочка)	вид плетіння в дві лозини в цей спосіб, що лозини лягають одна на другу на-вхрест.
Жамка	кошикарське приладдя з двома вирізами на кінцях — з обручовим і прямокутним.
Зсипа	солом'яний плетений кіш більших розмірів, в долині вущій, з накривкою, уживаний в Теробовельському районі до переховання зерна в більшій кількості.
Ізер	кошикарське приладдя у виді тупого ножа.
Коберець	прямокутна сплетена з рогожі тканина (60 × 40), уживана в Чортківському повіті в хатах бідняків як настінний килимець біля ліжка.
Кобілка	подовгастий виплетений з рогожі з двома вухами кошичок.
Кошелик	кошичок з ручкою, колірований, в Закарпатті має культове значення — уживаний тільки до приносу свяченого на великдень.
Павузняк	кругляк, при якого допоміж прив'язують сіно при перевозі.
Плетіння «вчетверо» або «в зубці»	вид солом'яного плетіння, у висліді якого повстає вузька, але сильна зубчаста стрічка.
Рєброва основа	тверда основа при хрестиковому виді плетіння.
Сотвор або шашка	Закарпатська назва подовгастого, плетеного з ошкуреної лози, розмальованого різними красками в цвіти кошичка.
Стрілка	стебло пшениці, з якої плетуть плетянку при виробі капелюхів.
Фума	Закарпатська назва круглого плетеного з ошкуреної лози кошичка.
Хрестиковий вид	вид плетіння в техніці лозового виробництва, при якому прутья переплітаються як нитки в тканині — під прямим кутом.
Шахматний спосіб	вид плетіння у лозовиробництві у формі різнобарвних шахових квадратиків. Уживають його при плетінні кошиків з пруття різного кольору.
Швейка	Прилад, уживаний при ликовиробництві, у виді вгнутого розплющеного шила.
Шина	частина розколотого поздовж на троє або четверо прута, з якої знята серцевина та рештки м'якої деревини.
Щепало	кошикарське приладдя, уживане до колення лози на три або чотири частини.
Щипати стебла	витинати пшеничні або житні стебла вище першого сучка.

1. А.М. — Історія деревни Изы — вміщ. в журн. «Карпатській Світ», 1928, ч. 10.

2. Веркін І. С. — Значіння в господарстві лозового виробництва, вміщ. у вид. «Всеукраїнські заочні курси кустарно-ремісничої освіти», 1930, ч. 1.

3. Волков М. А. — Рогожекулеткацкое производство. Москва, 1946 г.

4. Залкинд И. В. — Производство изделий из коры, липы и осокоры. Коиз, Москва — Ленинград, 1932.

5. Иванов Г. М. – Корзинщик – Москва, 1946.
6. Кобільник В. – Матеріальна культура с. Жукотина – вміщ. в журн. «Літопис Бойківщини» – 1937, ч. 9.
7. Корзиноплетеніє въ подольской Губерніи – вміщ. у вид. «Кустарные промыслы подольской Губерніи» – Подольская губернская земская управа, Київ, 1916 г.
8. Костомаров – Ист. моногр. Петербург, 1881, XIII.
9. Кустарные промыслы въ Волинской Губерніи – Житомиръ, 1914. (Издание волинскаго губернского земства).
10. Ленін В. І. – Розвиток капіталізму в Росії (твори, том III).
11. Максимчук І. – Домашній виріб солом'яних капелюхів – вміщ. в журн. «Літопис Бойківщини», 1935, ч. 6.
12. Миколаєвич Як. – Опис географічно-статистичний пов. Кам'янецького, 1895.
13. Решетников П. Т. – Производство плетеных изделий изъ корня, прутьев ивы, черемухи и рябины въ В'ятском уезде, по данным подворной переписи 1909 г. – В'ятка, 1913.
14. Сталін Й. – «Питання Ленінізму», видання десяте. Держ. видавництво політичної літератури при РНК УРСР – 1939.
14. Франко І. 1) «Добрий заробок» – 2) Моя вітцівська хата – вміщ. у Вид. «Матеріали до укр. етнології», 1918, том XVIII.
15. Чернишов Г. О. – Меблі та інші вироби з лози – Київ, 1946 – Львів.
16. Чернишов Г. О. – Техніка розколювання лози та виробництво лозових шин – у вид. «Всеукраїнські заочні курси кустарно-ремісничої освіти» – 1930, ч. 4 і 5.
17. Чернишов Г. О. – Техніка плетіння з зеленої лози – вміщ. там же, 1931, ч. 6, 7.
1. Bayger Jan Aleksander. Powiat Trembowelski – szkic geograficzno-historyczny i etnograficzny, Lwów, 1899.
2. Ciszewski Stanisław. Wojłok z łyka i wojłok z szerści – вміщ. у Вид. «Prace etnologiczne» T. III. Warszawa, 1930.
3. Falkiewicz Karol. Monografia powiatu Gródeckiego – Gródek, 1896.
4. Grochowski M. Szkoła koszykarska w Dzurowie – вміщ. в журн. «Tydzień» Dodatek literacko-naukowy Kurjera Lwowskiego, Lwów, 1905.
5. G. J. (Gajek J.). Zarys etnograficzny Podola (частина ще в рук.).
6. Franko I. [Eine] Ethnographische Expedition in das Bojkenland.
7. Frankowski Eug. Z Polesia Wołyńskiego – вміщ. в журн. «Ziemia», Warszawa, 1914, № 11.
8. Froń Józef. Uprawa wierzby koszykarskiej – Warszawa, 1901.
9. Kontny Piotr. Przemysł ludowy Małopolski – Lwów, 1931.
10. Moszyński K. Kultura ludowa Słowian (Kultura materjalna). Cz. I. Kraków, 1929.
11. Niedzwiecki M. Powiat Podhajecki, 1916.
12. [нерозбірливо] Józef. Przemysł domowy wyrobów ze słomy [нерозбірливо]. – Вміщ. в «Odrodzenie» II Rocznik, Lwów, 1910.
13. Orłowicz M. S. Przewodnik po Wołyniu.
14. Oryńżyna Janina. Zarys przemysłu ludowego w Polsce – Warszawa, 1925.
15. Oryńżyna Janina. Przemysł ludowy w Polsce – Warszawa, 1927.
16. Ossendowski F. Antoni – Polesie – Poznań.
17. Österreichische-ungarische Monarchie in Wort [und] Bild, Wien, 1938.
18. Pietkiewicz Czesław. Polesie rzeczyckie, cz. I. Kraków, 1928.
19. Poniatowski Stanisław. Etnografia Polski – Wiedza o Polsce t. III.
20. [нерозбірливо] słomkarski i wyrób pleciane [нерозбірливо] – Вміщ. «Sprawozdania z działalności Ligi pomocy przemysłowej». 1910–1911.
21. Skorowidz Przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi, Lwów, 1912.
22. Sokalski Bronisław. Rys geograficzno-statystyczny Złoczowskiego Okręgu szkolnego – Złoczów, 1885.
23. Strzetelska-Grynbergowa Zofia. Staromiejskie – ziemia i ludność, Lwów, 1899.
24. Stupnicki Hipolit. Galicya pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym, Lwów, 1869.
25. Tyniecki Władysław. O wierzbach koszykarskich – Lwów, 1905.
26. Wojczyński Roman. Śladami rozwoju przemysłu ludowego w Polsce. Kraków, 1936.
27. Zelenin Dmitrij. Russische (Ostslawische) Volkskunde. – Berlin – Leipzig, 1927.
28. Żukowski Otton Mieczysław. Bukowina – Czerniowce, 1914.